

DAHİ ALİMLƏRİ TANIYAQ

Eynəlqüzat MİYANƏCİ

Azərbaycan filosofu Eynəlqüzat Myanəci əslən Cənubi Azərbaycanın Miyanə şəhərindəndir. Tarixi qaynaqların yazdığına görə, Miyanəcilər XI-XII əsrlərdə istedadlı şairlər, görkəmli alimlər yetirmiş böyük nəsil sayılırdı. Miyanəcinin ilk tədqiqatçısı, görkəmli alimimiz Zakir Məmmədov bunu araşdırarkən müəyyənləşdirmişdir ki, Eynəlqüzat Miyanəcinin babası Əbülhəsən Əli Həsən oğlu Miyanəci mükəmməl təhsil görmüş hüquqşünas alim və incə təbli şair kimi tanınmışdır. O, eyni zamanda Həmədan şəhərinin qazisi olmuşdur. Orta əsr müəlliflərindən biri onun haqqında yazmışdır: "Fəzilətli, fəzilətlinin oğlu və fəzilətlinin atası. Yəni o, Qazi Əli Miyanəcinin oğlu, Eynəlqüzat Abdulla Miyanəcinin atasıdır".

Miyanəci Ömər Xəyyam, Əhməd Qəzali, Məhəmməd Cüveyni və başqalarından elmin müxtəlif sahələrini öyrənmişdir. 28–29 yaşlarında azadfikirlilik üstündə müsəlman qanunçuları – fəqihlər tərəfindən təqiblərə məruz qalıb. Ayrı-ayrı yerlərdə onu kafir elan edir, ölümünə futva verirlər. O, 1127-ci ildə bu xəbəri eşidib, dostu qazi Kəmalüddövləyə məşhur məktubunu yazmışdı: “Şəhərdə deyirlər ki, Eynəlqüzat Allahlıq iddiası edir. Mənim qətlimə fitva veriblər. Ey dost, əgər səndən fitva istəsələr, sən də fitva ver.” Azadfikirli filosof yaxın gələcəkdə cəzalandırılacağını yaxşı bilirdi. O, 1128-ci ildə həbs edilib, Bağdad zindanına göndərilir. Lakin o, öz amalları, idealları uğrunda qurban getməyi özünə böyük səadət sayır, məğrur-məğrur yazırdı: "Günlər keçəcək, bir səhər görəcəksən ki, Eynəlqüzat bu müvəffəqiyyətə nail olubdur".

Öz müasiri İmadəddin İsfahani yazır ki, “kütbeyin vəzir Əbülqasim Dərgəzi Eynəlqüzat Miyanəcini həbsə aldı, öz zülmündə tələsdi, hökmündə insafsızlıq etdi. Vəzir filosofun qanını axıtmağa imkan tapmaq və cismən əldə saxlamaq üçün onu qolubağlı Bağdada apardı”. Beləliklə, bir müddət qürbətdə saxlanıldıqdan sonra Eynəlqüzat Miyanəcini Həmədana qaytarılır və 1131-ci ildə 6 mayda otuz iki (hicri tarixi ilə otuz üç) yaşında dərs dediyi mədrəsədə edam edilir.

Böyük filosof öz həyat yolu haqqında yazırdı: "Mən bu yolu seçdim. Mühüm və qeyri-mühüm elmləri nəzərdən keçirdim. Zərərli və faydalı olan hər şeyi mütləq etdim. Hətta öz mətləbimdə məni maraqlandıran nə vadısa onun təhsilinə nail oldum. Faydası az şeylərə baş qoşmadım, elmdə dolanbac yolla getmədim. Çünki elm çox, ömürsə qısadır. Az fayda verəcək təhsildə ömrü itirmək axmaqlıqdır".

Miyanəcinin fəlsəfi sistemi

Eynəlqüzat Miyanəci özünün fəlsəfi sistemində həm varlıq təlimini, həm də idrak nəzəriyyəsini tamamilə orijinal şəkildə işləyib hazırlamışdır.

Varlıq təlimi

Allah ilə bütün mövcud şeylərin eyniliyi prinsiplərini işləyib hazırlamış E. Miyanəci panteistdir. Bu təlim mahiyyət etibarilə, kreasionizmə və dualizmə müxalifdir. Panteist filosof Allah ilə mövcudat arasındakı münasibəti Günəş ilə onun şüaları timsalında araşdırır. Günəş ilə şüalar arasındakı münasibət Xəliq ilə məxluqat arasındakı münasibətdən fərqlidir. Xəliq ilə məxluqat bir-birindən zamanca ayrılır, zira məxluqat sonradan meydana çıxmışdır. Günəş ilə şüalar

isə birgə mövcuddur. Lakin hər ikisi bir-birindən ayrılmazdır, vahid tamdır. Varlığı vacib(yaradan) və mümkün(yaradılan) qisimlərə bölən Şərq peripatetikləri bu qisimləri zamanca və təbiətə fərqləndirməyib, müəyyən mənada bərabər tuturdular. E.Miyanəci Şərq peripatetiklərinin bu dualist mövqeyini fürsət düşdükcə təkzib etmiş, onların əsaslandığı emanasiya (mövcudatın mütləq vahid varlıqdan zəruri surətdə çıxması) təliminin tənqidi üzərində xüsusi dayanmışdır. Ərəbdilli peripatetiklərin emanasiyaya inanmalarının səbəbini onların metafizikçəsinə düşünmələrində görən filosof göstərirdi ki, yalnız formal məntiqə əsaslanan alimlərin dəlilləri gerçəkliyi düzgün əks etdirmir, həqiqət insana bu yerdə intuisiya ilə bəlli olur. İ.A.Konikovun Niderland filosofu Benedikt Spinoza haqda dedikləri E.Miyanəcinin də ontologiyasına aid edilə bilər: "Beləliklə, substansiyanın öz mövcudluğu atributlar üzərində yüksələn nə isə sonsuz, xalis absolyut deyildir. O, sonsuz və saysız-hesabsız atributların - keyfiyyətlərin sonsuz vəhdətidir. Allah özünün atributlarından ayrılmazdır."

İdrak nəzəriyyəsi

O, idrakın hissi və əqli mərhələlərinin şərhində peripatetiklərə yaxındır. Hissi idrakı Aristotelin "hissdən məhrum olan kəs duyğudan da məhrumdur" tezisi məzmununda başa düşən filosofun fikrincə, hissi idrak məhdud olduğu kimi, əqli idrak da məhduddur. İdrak prosesində əqlarxası mərhələnin də rolunu qiymətləndirib. Eynəlqüzat Miyanəci bildirir ki, hissi idrak üçün müəyyən imkan həddi vardır. Bu mərhələdən sonra əqli (məntiqi) idrak mərhələsi gəlir. Filosof insan əqlinin gücünə, gerçəkliyi dərk etməkdə onun böyük imkanına inanırdı. "Həqiqətlərin məğzi" traktatında deyilir: "Bil ki, əql düzgün tərəzidir, onun hökmləri yalana yol verməyən doğru yəqinlikdir. O, adildir, ondan heç zaman haqsızlıq təsəvvür edilməz".

Miyanəcinin idrak nəzəriyyəsində ilahi "eşq" anlayışı mühüm yer tutur. Fəlsəfəsinin bu nöqtəsində ontologiyası ilə qnoseologiyası üst-üstə düşür. Müşahidə edən müşahidə edilənə, müşahidə edilən müşahidə edənə çevrilir. Orta əsrlər Azərbaycan filosofu 12-ci əsrdə yaratdığı panteist fəlsəfə - varlıq təlimi, idrak nəzəriyyəsi və dialektika ilə orta əsrlər dünya fəlsəfə tarixinin parlaq səhifələrindəndir. Dinsizlikdə təqsirləndirilib bədnam edilməsinə baxmayaraq, əsrlər boyu tarixçi və təzkirəçilər tərəfindən görkəmli sufi-filosof kimi yad edilmişdir. İsveçrə şərqşünası A.Mets onun kimi Şərq müəlliflərinin mahiyyət (substansiya) və atributlar haqda tədqiqatlarının Benedikt Spinoza təliminə təsir göstərdiyini qeyd etmişdir.

Filosofunun dialektikasını onun varlıq təlimi və idrak nəzəriyyəsi ilə sıx bağlıdır. Eynəlqüzat Miyanəcinin varlıq təlimindən məlum olur ki, bu tərəflərdən bəzisi digərini əvəz edə bilər, zira, burada əkslik münasibəti ilə yanaşı, eynilik münasibəti də vardır. Məsələn, Eynəlqüzat Miyanəci yazır: "Varlığın qisimlərinin saysız-hesabsız atributların qisimlərini göstərməsi odur ki, həmin atributlar həqiqətdə nə substansianın eyni, nə də ondan başqadır".

Böyük tədqiqatçı alim Zakir Məmmədov filosofun öz irsinə istinadən qeyd edir ki, onun iyirmi dörd yaşına qədər yazdığı əsərlərdə ədəbiyyat, hədis, təfsir, hüquq, kəlam, habelə peripatetizm məsələləri əsas yer tutur. Filosofun bundan sonra qələmə aldığı "Həqiqətlərin məğzi", "Müqəddimələr" və "Qəribin şikayəti" kitablarında sufizmin müxtəlif aspektləri işıqlandırılmış, ona bitkin fəlsəfi məzmun verilmişdir.

Eynəlqüzat Miyanəci "Həqiqətlərin məğzi" sufi-fəlsəfi traktatını iyirmi dörd yaşında ikən yazıb başa çatdırmışdır. Müəllif yüz fəsildən ibarət bu əsərdə ifrat sufi mütəfəkkirlərin istəyini yerinə yetirmək məqsədini güddüyünü söyləyərək onların panteist əhval-ruhiyyəli fikirlərini inkişaf etdirib, təsəvvüfdə fəlsəfəyə geniş yol açmışdır. O, "Həqiqətlərin məğzi" traktatında yazırdı: "Kamil olmayanlar zənn edirlər ki, hər bir anda mövcud olan şüa, məsələn, özündən qabaqkı və özündən sonrakı anda mövcud olan şüanın eynidir... Əksinə, hər bir anda mövcud olan şüa həmin anda mövcud nisbəti tələb edir. Həmin anlarda mövcud nisbətlər isə zəruri surətdə bir-birindən fərqlənir".

"Müqəddimələr" Eynəlqüzat Miyanəcinin ən iri həcmli əsəridir. Onun yazılıb tamamlandığı vaxt, filosofun ciddi təqiblərə məruz qaldığı 1127-ci ilə təsadüf edir.

Eynəlqüzat Miyanəcinin son əsəri "Qəribin şikayəti"dir. Filosof ölüm ayağında qələmə aldığı bu traktatda öz yaradıcılıq fəaliyyətinə bir növ xitam verir, panteist doktrinalarına, mütərəqqi ictimai-siyasi baxışlarına haqq qazandırmığa çalışır. Bu əsərlər doktor Əfif Üseyran tərəfindən 1962-ci ildə Tehranda çap olunmuşdur.

Bundan başqa, filosofun öz dostlarına və müridlərinə göndərdiyi geniş mündəricəli sufi və elmi-fəlsəfi "Məktublar" iki cildə buraxılmışdır. Eynəlqüzat Miyanəcinin panteist fəlsəfəsinin işıqlandırılmasında həmin məktublarda xüsusi əhəmiyyəti vardır.